

Зейнолла СӘНІК

ЕЖЕЛГІ ҚЫТАЙ ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ТҮРІК АҚЫНДАРЫ

В статье говорится о жизни и творчестве тюркских поэтов встречающихся в китайских источниках. Автор обращает внимание на то, что нельзя не остановиться на ценных данных исследованиях об истории тюркских народов, древней культуры, литературы встречающихся в китайских источниках.

Eski Çin yazılarındaki Türk şairlerinin hayatı ve eserleri hakkında bahsetmiş. Yazar Türk halkları tarihini, eski kültürü, edebiyatı araştırırken Çin kaynaklarını da incelemenin son derece önemli olduğunu uyarıyor.

Қазақтардың арғы тегі хас сақтар, яғни жаужүрек сақтар екендігі тарихтан белгілі. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы X ғасырдан жыл санауымыздың бас шеніне дейінгі аралықта Алтайдан Атырауға, Сарыөзен бойынан Сарыарқаның төсіне дейінгі байтақ жерде осы Сақ одағының ізі сайрап жатыр. Бұл халықтан сол кездің өзінде-ақ әлемге белгілі киелі аналар, ғұлама ғалымдар, ірі қолбасылар шыққан. Біз осы айтқандарымызды сақ елінің шығыстағы мәдениетті көршісі Хән (қытай) елінің жазбалары мен батыстағы мәдениетті көршісі Грек елінің жазбалары арқылы растай аламыз.

Қытай тарихында қазіргі Шыңжаң өңірі, Қазақстан мен Орта Азия алқабы "Батыс өңір" деп аталған. Осы "Батыс өңір" жайында Хән елінде көптеген өлең-жырлар туған. Ежелгі сақтар, ғұндар, шәнбилер, қидандар, моңғұлдар, шүршіттер т.б. тайпалар қытай жазуын да қолдана білген, олардан шыққан бір бөлім ақын-жазушылардың шығармалары да қытай тілінде жазылып қалдырылған. Жыл санауымыздан бұрынғы VII ғасырдың ақыны Алкман грек қыздарын ибени (сақтардың бір бөлігі) жылқыларына салыстыра отырып жырласа, Қытайда сақтар туралы жыр жыл санауымыздан бұрынғы X ғасырда қағаз бетіне түсірілген. Қытай жазуында Батыс өңір патшаларының анасы немесе сақ патшаларының анасы деп атаған адам Ұмай ана туралы мынадай аңыз бар. Анамыз қазіргі Боғда тауындағы (Үрімші қаласының шығыс жақ төрінде) Боғда көлін мекендеген екен. Оған Мотиянзы деген қытай саяхатшысы ішкі өңірден сәлемдесе келеді. Бәлкім, ол кез аналық дәуір болса керек, киелі анамыз алыстан келген қонақты қарсы алып, Боғда көлі бойында қонақасы беріп, сый-сияпат көрсетеді. Қытайдың жазба мұрасы "Мотиянзы өмірбаяны" деген осы кітапта сақ патшалары анасының мынадай екі өлеңі бар.

Ақша бұлт

Жер бетінен көрінер тау сілемі,
Ақша бұлттар көк жүзінде қалықтап.
Аралықты талай таулар бөліп тұр.
Алыс-ақ жол, білсек егер нарықтап.
Сізге мәңгі ұзақ ғұмыр тілеймін,
Қайта айналса, абзал еді-ау, шарықтап.

Бұл бірінші өлең, бөлкім, Мотиянзының Сақ анасына көрсеткен ақ тілегі болар. Ал екінші өлеңі:

Сақ анасының үні
Батыстамын мен,
Орнықтым осы араға.
Бықыған аң мен құс,
Тұр, өне, босағада.
Құдайдың ханшайымымын
Жаратқан жар болар.
Жылжыман бұл топырақтан,
Емес мен хар болар.
Тартылды сырнай,
Көңілге шаттық құйыш,
Үмітім көкке өрледі,
Патшам перзент сүйіш [1. 152].

Сақтар жөніндегі ең ежелгі жазба дерек осылар.

Қытай тарихында поэзияның ең гүлденген дәуірі – Таң хандығының тұсы. 300 жылға созылған бұл дәуірде 50 мың шумақ өлең жазылған. Бұлардың ішінен де түрік ақындарын табуға болады. Ал түрік ақындарының ең көп шыққан дәуірі – Иуан хандығы (XIII ғ.) дәуірі. Жүз жыл дәурен сүрген бұл хандық тұсында 30 мың шумақ өлең жазылып қалдырылған. Бұлардың ішіндегі түріктерден шыққан қаламгерлердің саны 200-ден асады. Олардың қағазға түскен өлеңдері 4 мыңнан артық. Бұл арада біз кейбір ақындардың өмірі мен шығармалары туралы аздап таныстыра кетпекпіз.

Қаңлы ақыны Потодың

Заманымыздың 232–348 жылдары өмір сүрген ақын, 117 жыл жасаған. Үлкен оқымысты, ғұлама адам болған. Зерттеу жұмысымен бүгінгі Кашмир, Үндістан өңіріне дейін барған. Өз кезінде қаңлы ғұламаларының биік ұстазы атанған. "Гаузуңнама" деген шығармада оның бірнеше өлеңдері сақталған [2. 4].

Хату

Іленің батысындағы Хыго (Қазіргі Жетісу өңірі болар. Оның қайсы тайшадан шыққанын анықтай алмадым. – З.С.) деген елден шыққан. Әрі ақын, әрі сазгер, әрі ғалым. 586 жылы 10 томдық шығармасы жарық көрген. Көптеген өлеңдері, ғылыми еңбектері бар. Оның "Чаң-Ән аймағы" деген өлеңінде былай делінген:

Чаң-Әннің жолы тар, иір-қиыр,
Бұтақталып жан-жаққа таралады.
Кестеленген қорамсақ ернеуінде
Дөңгелектер шиқылдап ән салады.
Улицда (жер аты) көп тақуа, сөзқуарлар,

Топ-тобымен жасақтар жар салады.
Жастар қалай түсінсін қарт сардарды,
Тек ашумен толады бар шанағы [2.17].

Ақынның бұл өлеңінен жасақ басқарған сардар екендігі, қаруларын арбаға тиеп, соған ән салдырып, шеру тартып жүретіндігі байқалады.

Қаңлы ақыны Бүкүм

1255–1300 жылдары өмір сүрген. Ақынның өлеңі аз, бірақ сапалы. Әрі сазгер болған. Оның "Умапан бастауынан өткенде" деген өлеңі былай басталады:

Кәусар бұлақ бастаудың суы тұнық,
Сусындайды жолаушы бетін жуып.
Баяндайды ол жүргінші халайыққа,
Әлімсақтан бергіні тарих қуып [2. 42].

Қышпақ ақыны Сағидолла

1272 жылы туған. Өлген жылы белгісіз. Сары өзеннің бас жағында дүниеге келген. Өз дәуірінің ең білікті ақыны әрі сазгері. Бірнеше жинақ шығарған. Қазір оның 798 өлеңі табылып отыр. Оның ұрпағынан Сарын (1600 жылдар), Сайқан (1780 жылдар), Сасарын (1800 жылдар), Салұңтиян (1830 жылдар), Саданиян (1850 жылдар) т. б. белгілі ғалымдар, қаламгерлер шыққан. Сол дәуірдегі Жуан Унғаң деген зерттеуші Сағидолланың дарыны туралы тоқтала келіп: "Аспанның боранындай, теңіздің толқынындай нәсерлеп келетін, Тайшпан мен Хуаңшан тауындай ғаламат еңселі, Сахараның алып, көк қарағайындай дара тұратын", – деп суреттеген екен. Оның "Таудағы досты еске алу" деген өлеңінде былай делінген:

Әсілі ол асылзада тұқымы еді,
Өмірді өткізген-ді болып ғаріп.
Үйінің сау жері жоқ, шұрық-шұрық,
Кимеді бүтін киім иіні жарып [2. 138].

Сейім дулат ақыны Хыгянтғың

1247–1313 жылдары өмір сүрген. Ежелгі үйсін ордасы Дунхуанның шығысында дүниеге келген. Ірі әскери қолбасы және қаламгер болған. 5 кітап жазған. Ол Лудафу деген патша уәзірінің ғылымға мән беріп, ғалымдарды қадір тұтқаны үшін оған жыр арнаған. Жырда:

Патша сүйеніп қарт арысына,
Өзінің уәзірін қадір тұтты.
Шәншидің (жер аты) екі жағы
тынышталып,
Бүкіл ел шапағаттың сөлін жұтты.
Уәзір кеңсесіне қарап тұрып,

Жыр жаздык,
болса екен деп тақты құтты [2. 48].

Қаңлы ақыны Сәрсен

1295–1345 жылдары өмір сүрген. Қаңлы Бұқұмның ұрпағы. Сәрсен Зсан, Наунау деп те аталған. Өзі жоғары білімді, ірі мансап иесі. 51 жасында Пекинде қайтыс болған. Өмірінің ақырында қатты жоқшылық көрген. Ол – өз дәуірінің белгілі хаткері, көркем жазу шебері. Қытай көркем жазуының негізін салып, ережесін жазып кеткен. Солтүстікте Сәрсен, оңтүстікте Жаумыңжау – екі дегдар, қос гауһар атанған [2. 179].

Қышпақ ақыны Сарын

Иуан дәуірінің әйгілі ақыны Сағидолланың ұрпағы. 1672 жылдары әскер бастап, жорыққа шыққан. Сонда Чын Жүний деген батырға арнап жазған өлеңі:

Құрбан болды жиырма адам бір жерде,
Ер еді ол жігерлі де ұжданды.
Бірақ қаны, сірә, текке ақпады,
Артқы ұрпақтың ар-намысы қозданды.
Рухынан туды толқын шапшыған,
Көп жоқтады ел сол бір асыл сардарды.
Көргендеймін Шиху көлден сұлбасын,
Жырым соған құрметпенен арналды [2. 347].

Бұл жерде айтылып отырған Шиху көлі – Фужу өңіріндегі өте әсем жер. Ақын табиғаттың сол бір сымбаты мен өзі сүйген батырының образын тамаша бейнелеген.

Қышпақ ақыны Сабан

Туған, өлген жылы белгісіз. Бірақ Қытайдың Хаң-Жу қаласында тұрып жоғары білім алғандығы мәлім. Оның "Уй-Шан тауына" деген өлеңінде мынадай жолдар бар:

Уй-Шан тауы әудемжер,
Созсаң қолың жетеді.
Көлінде ойнап қайықтар,
Бойында күс әндетті.
Баспалдағы созылған,
Өңір іші – қалың шөп.
Әулие жолы әне тұр,
Адамзат жатыр сүйек боп [2. 229].

Қышпақ ақыны Дадиос

Оның да туған, өлген жылы белгісіз. "Иуан жырларынан үзінділер" деген жинақтан бірқыдыру өлеңі табылған. "Иухуатай" – Жианьсу өлкесіндегі табиғаты әсем жер. Сол туралы:

Жым-жырт дала,
Сыбдырлайды ағаштың жапырағы.
Жалаң шықтық шоқыларға,
Самал тербеп бөркімен шақырады.
Күндер өтті, айлар өтті,
Кездік біз кең даланы.
Дария-тау толғанады.
Тостағанда жетімсіреп
Тұр адамның шарабы [2. 231].

Қытай жазбаларында кейбір ақынның туған жері, қай тайпадан екендігі, нендей жұмыс атқарғандығы айтылады. Бірақ өмір сүрген дәуірі айтылмаған. Мысалы: қышпақ ақыны Дадуке дәл осындай. Бұл ақын бүгінгі Шыңжаң Жемсары (Бесбалық) өңірінде дүниеге келген. Ол әскерлерін бастап, Хыби өлкесіне билік жүргізген. Оның "У-анжун ғибадатханасына" деген өлеңінен жорық іздерінің лебі еседі.

Қамшы бастым атыма,
Келдім ғибадатханаға.
Жатыр мұнда сардарым,
Шөп басқан тас астында.
Аттан түстім, күрсіндім,
Келді есіме қырпын күн.
Мынау медиен далада
Тек құс қана салады үн [2. 306].

Бұл өлеңге арқау болған У-анжун туралы мынадай ескерту берілген: «Ол біздің жыл санауымыздан бұрынғы 222 жылы ғұндармен соғысқан қолбасы еді. Бұл ғибадатхана соған арналып соғылған». Әсіресе ортағасырлық Қытайда түрік текті ақындардың көптеп болуының өзіндік тарихи негізі бар. Шыңғысхан найман елімен болған сұрапыл соғыстан кейін көптеген найманнан шыққан тұлғаларды өзіне әскери һәм саяси қолбасшылыққа тартады. Солардың бірі найман ханының хатшысы Тәте Тұнғаннан найман жазуын үйреніп, бұл жазуды мемлекет жазуы етіп қолданады. Тіпті найманның мемлекет басқару түзімдерін де қабылдап, өзінің әскербасыларына Бұқа деген атақ береді. Қытайдағы Чыңду қаласын жеңіп алған батырын "Чыңду Бұқа" деп атайды. Онан кейін бүкіл Қытайды Шыңғысханның белді сардары жалайыр Мұқалы басқарды да, оның иелігіндегі өлкелері мен аймақтарын қышпақ, қаңлы, найман басқа да түрік текті тайшаларынан шыққан тұлғалар басқарды. Міне олардан шыққан ақындар мен оқымыстылар қытай тілінде көптеген шығармалар жазып

қалдырды. Дегенмен кейіннен олардың ұрпақтары қытайлардың арасына сіңісіп кетті.

Қытайлар Батыс өңір деп атайтын аумақта жасайтын ғұн, үйсін, қышпақ, қаңлы сияқты түріктердің сол кездің өзінде-ақ өрелі мәдениетті батыс пен шығысқа таратқанын тарихи фактілер толық куәландырып келеді. Олардың тарихтағы алтын іздерін сонау шығыстағы Сарыөзеннің басқа алқаптарынан, онан ары Хинган тауынан бастап, Батыста Грек шекарасына дейін, қысқасы, түрік баласы басып өткен өңірдің барлық жерлерінен ұшыратуға болады.

Демек, түріктердің тарихын, оның ежелгі мәдениет, әдебиетін өнер шежіресін зерттегенде жоғарыдағы сүбелі арналарға соқпауға болмас. Көп болып күш жұмсасақ, осы бір мол мұраның кенішінен қыруар асылды алып шығарымыз хақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ежелгі 300 өлең. Жиансу. Жиансу жәдігерлербаспасы.1995.
2. Батыс өңір аз ұлт ақындары жырларынан таңдамалылар. Үрімжі. Шыңжаң халық баспасы.1988.

REZUME

Z. Sanik (Urimzhi)

TURKIC POETS IN ANCIENT CHINESE LITERARY TEXTS

The article deals with the life and works of Turkic poets in the ancient Chinese literary texts. There is much information about the history, ancient culture and literature of Turkic peoples in Chinese literary texts.